

Wojciech Jan KOSIOR*

Reformy rzymskiego kalendarza – uwagi do badań nad prawem rzymskim

Uwagi wstępne

Celem prezentowanego artykułu jest omówienie zagadnień związanych ze sposobami liczenia czasu w starożytnym Rzymie, a w szczególności z tym, jak pojmowano podstawową jednostkę jednego roku. Proste przyjęcie, że jeden rok był równy trzystu sześćdziesięciu pięciu dniom, byłoby obciążone błędem metodologicznym, bowiem współczesne ujmowanie roku nie może być rozciągane na cały okres prawa rzymskiego, to jest począwszy od prawa archaicznego, po prawo justyniańskie. Trzeba bowiem pamiętać, że traktując o prawie rzymskim, w rzeczywistości mówimy o systemie prawnym obejmującym kilkanaście wieków. W trakcie badań nad różnymi aspektami prawa rzymskiego niejednokrotnie badacze pochylają się nad źródłami, w których wzmiankowane są ramy czasowe, takie jak terminy przedstawiane w latach lub granice wiekowe¹. W przedmiotowym opracowaniu prezentowane są reformy, jakim poddawany był rzymski kalendarz, zwłaszcza pod względem długości wyznaczanego przez niego roku. Przedstawienie tego zagadnienia ma istotne znaczenie z punktu widzenia badań romanistycznych, które swoim zakresem obejmują źródła, w których ważną rolę odgrywa jednostka czasu w postaci jednego roku.

* <https://orcid.org/0000-0002-4710-4523>, Uniwersytet Rzeszowski, e-mail: wjkosior@ur.edu.pl

¹ Badając granice wieku w prawie rzymskim, należy mieć na względzie przeobrażenia kalendarza, który w zasadzie był podstawą do określenia wieku człowieka. Szerzej na ten temat: W.J. Kosior, *Age Categories in Roman Law. A Year in Ancient Rome and its Importance for Determining People's Age*, „Iura and Legal Systems” 2017, vol. 4, s. 88–99. Zob. także: W.J. Kosior, *Kategorie i granice wieku oraz ich znaczenie w prawie rzymskim*, Warszawa 2018 (niepubl. praca doktorska), s. 26–84.

Kalendarz królewski

W badaniach nad historią kalendarza słowem wstępu należy wspomnieć o ich rodzajach stosowanych w starożytności, co też pozwoli lepiej zrozumieć przyczyny podejmowanych przez Rzymian reform. Najbardziej rozpowszechnionym i zarazem najstarszym był kalendarz lunarny (księżycowy), ustalany na podstawie faz Księżyca. Rok w kalendarzu księżycowym liczył sobie 354 dni i podzielony był na 12 miesięcy składających się z 29 lub 30 dni. Kalendarz ten sprawdzał się najlepiej przy pracach uprawnych, stąd też przez wzgląd na typowo rolniczy charakter starożytnych społeczeństw był najczęściej stosowany, przykładowo w Rzymie, Mezopotamii i Grecji. Jednakże rok księżycowy był krótszy o około 11 i ćwierć dnia od roku słonecznego (zwrotnikowego), opartego na cyklu zmian pór roku związanych z ruchem obiegowym Ziemi wokół Słońca. Rok słoneczny trwający 365 (dokładnie 365,2422) dni stanowił podstawę kalendarza solarne, stosowanego w starożytnym Egipcie. Obydwa kalendarze, to jest księżycowy i słoneczny, nie były rozwiązaniami idealnymi, ponieważ co pewien czas wymagały wyrównania. Przy kalendarzu księżycowym trzeba było co pewien czas doliczyć miesiąc przestępny, aby zrównać go z rokiem słonecznym, zaś przy kalendarzu słonecznym należało co pewien okres dodać jeden dzień, aby w rzeczywistości zgadzał się z rokiem zwrotnikowym².

Starożytni Rzymianie system rachuby dni zapożyczyli od Etrusków lub w znacznej mierze korzystali z ich rozwiązań. Przyjmuje się, że najstarszy rzymski kalendarz³ opierał się na etruskim kalendarzu 10-miesięcznym⁴.

² O kalendarzach w rozwoju historycznym por. B. Blackburn, L. Holford-Strevens, *The Oxford Companion to the Year: An Exploration of Calendar Customs and Time Reckoning*, Oxford 1999, ss. 937. O roku słonecznym i księżycowym por. B. Richmond, *Time Measurement and Calendar Construction*, Leiden 1956, s. 1–29.

³ Wyczerpująca historia kalendarza rzymskiego, por. E. Greswell, *Origines Kalendariae Italicae*, Oxford 1854, Tom I, ss. 522, Tom II, ss. 710, Tom III, ss. 526, Tom IV, ss. 586.

⁴ Zlatynizowane nazwy kolejnych etruskich miesięcy to: *Velcitanus* (marzec), *Cabreas* (kwiecień), *Ampiles* (maj), *Aclus* (czerwiec), *Traneus* (lipiec), *Hermius* (sierpień), *Celius* (wrzesień), *Xosfer* (październik), por. M. Pallottino, *Testimonia Linguae Etruscae*, [w:] „La Nuova Italia” Editrice, Firenze 1954, s. 801, 805, 818, 824, 836, 854, 856, 858. Według A. Niemirowskiego nazwy etruskich miesięcy były następujące: *velcitna*, *capre*, *ampill*, *acall*, *turane*, *herme*, *celi*, *xuru*, por. A.I. Niemirowskij, *Ētruski: ot mifa kistorii*, Moskwa 1983, s. 164–229. Nazwy etruskich miesięcy pochodziły od imion bogów. Prawdopodobne jest również, że nazwy miesięcy zmieniały się zależnie od okolicy (regionu), por. J. Heurgon, *Życie codzienne Etrusków*, Warszawa 1966, s. 167. O kalendarzu Etrusków zob. również: J.M. Turfa, *The Etruscan Brontoscopic Calendar and Modern Archaeological Discoveries*, „Etruscan Studies Journal of the Etruscan Foundation” 2007/10/13, s. 163–173. Każdy miesiąc w roku liczył sobie 30 dni. Etruskowie czas dzielili również na wieki (*seaculae*) o zmiennej liczbie lat. Długość wieku przekraczała sto lat i łączona była z pewnym maksimum ludzkiego życia, liczoną od narodzin do śmierci osoby urodzonej w pierwszym roku nowego wieku, por. Censorinus, *De Die Natali*, 17, 1: *Saeculum est spatium vitae humanae longissimum partu et morte definitum*. O sposobie liczenia etruskich wieków por. J.M. Turfa, *Divining the Etruscan*

Choć znany jest również przekaz jakoby kalendarz ten składał się od początku z 12 miesięcy⁵.

Pierwszą w historii reformę rzymskiego kalendarza przeprowadził legendarny Romulus około 753 roku p.n.e., przez co wyznaczany przez ten kalendarz rok określany jest rokiem Romulusowym:

*Leges Regiae 1,12: Haec fuit a Romulo annua ordinata dimensio, qui – annum X mensium, dierum uero CCCIII habendum esse constituit mensesque ita disposuit, ut quattuor ex his XXXI, sex vero XXX haberent dies*⁶.

Jak wynika z powyższego fragmentu ustaw królewskich, w Rzymie pod rządami Romulusa rok wynosił 304 dni podzielonych na 10 miesięcy⁷. Przy czym cztery miesiące liczyły 31 dni, a pozostałe sześć liczyło 30 dni⁸. Pierw-

---

World: The Brontosopic Calendar and Religious Practice, Cambridge 2012, s. 29–30. Przykładowo piąty, szósty, siódmy i ósmy wiek liczyły sobie odpowiednio: 123, 119, 114 i 129 lat, por. Censorinus, *op. cit.*, 17, 6: *Haec portenta Etrusci pro haruspicum disciplinaeque suae peritia diligenter observata in libros rettulerunt. Quare in Tuscis historiis, quae octavo eorum saeculo scriptae sunt, ut Varro testatur, et quot numero saecula ei genti data sint, et transactorum singula quanta fuerint quibusve ostentis eorum exitus designati sint, continentur. Itaque scriptum est quattuor prima saecula annorum fuisse centenum, quintum centum viginti trium, sextum undeviginti et centum, septimum totidem, octavum tum demum agi, nonum et decimum superesse, quibus transactis finem fore nominis Etrusci. Udokumentowanym najstarszym przedstawicielem etruskiej arystokracji był niejaki Larth Felsnas, który miał dożyć 106 lat, por. J.M. Turfa, *op. cit.*, s. 30; G. Bonfante, L. Bonfante, *The Etruscan Language: An Introduction*, Manchester 2003, s. 90. Generacja zaś liczyła sobie, według różnych przekazów, 25 lub 30 lat, por. Censorinus, *op. cit.*, 17, 2; *Hoc quidem geneas tempus alii aliter definierunt: Herodicus annos quinque et viginti scribit dici genean, Zenon triginta.**

⁵ Censorinus, *op. cit.*, 20, 2. Zob. też: W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York 1878, s. 191; W. Hales, *A new analysis of chronology and geography, history and prophecy Vol. 1*, London 1830, s. 37.

⁶ Zob. również: Macrobius, *Saturnalia*: Sat. 1, 12, 38: *Haec fuit a Romulo annua ordinata dimensio, qui, sicut supra iam diximus, annum decem mensium dierum vero quattuor et trecentorum habendum esse constituit, mensesque ita disposuit, ut quattuor ex his tricenos singulos, sex vero tricenos haberent dies; Censorinus, op. cit.*, 20, 3; *Hi decem menses dies CCCIII hoc modo habebant: Martius XXXI, Aprilis XXX, Maius XXXI, Junius XXX, Quintilis XXXI, Sextilis et September tricenos, October XXXI, November et December XXX; quorum quattuor maiores pleni, ceteri sex cavi vocabantur.*

⁷ O kalendarzu wczesnorzymskim w czasach Romulusa zob. O.E. Hartman, *Der Römische Kalender. Aus dem Nachlasse des Verfassers*, Leipzig 1882, s. 1–15; A. Philip, *The Calendar; its history, structure and improvement*, Cambridge 1921, s. 9.

⁸ Istnieje również stanowisko odmienne, jakoby miesiące w roku Romulusowym liczyły sobie od 20 do 35 lub więcej dni – por. Plutarch, Numa Pompilius 18,1: *ἤψατο δὲ καὶ τῆς περὶ τὸν οὐρανὸν πραγματείας οὕτε ἀκριβῶς οὕτε παντάσῃν ἀθεωρήτως. Ρωμύλου γὰρ βασιλεύοντος ἀλόγως ἐχρῶντο τοῖς μῆσι καὶ ἀτάκτως, τοὺς μὲν οὐδὲ εἴκοσιν ἡμερῶν, τοὺς δὲ πέντε καὶ τριάκοντα, τοὺς δὲ πλείονων λογιζόμενοι, τῆς δὲ γινόμενης ἀνωμαλίας περὶ τὴν σελήνην καὶ τὸν ἥλιον ἐννοίαν οὐκ ἔχοντες, ἀλλ' ἐν φολάττοντες μόνον, ὅπως ἐξήκοντα καὶ τριακοσίων ἡμερῶν ὁ ἐνιαυτὸς ἔσται. Jak zaś przytacza Censorinus, w różnych regionach miesiące różniły się od siebie długością, por. Censorinus, *op. cit.*, 22, 6: *Apud Albanos Martius est sex et triginta, Maius viginti duum, Sextilis duodeviginti, September sedecim; Tusculanorum Quintilis dies habet XXXVI, October XXXII, idem October apud Aricinos XXXVIII.**

szym miesiącem był marzec (*Martius*), ustanowiony na cześć boga Marsa – legendarnego ojca Romulusa, kolejnym kwiecień (*Aprilis*) – od czasownika *aperire, aperio* czyli ‘otwierać’, następnie maj (*Maius*) – od bóstwa Mai, uosobienia rozwijania się⁹, czerwiec (*Iunius*) od przymiotnika *iunior*, czyli ‘młodszy’. Kolejne nazwy miesięcy utworzone zostały od liczby, jaką dany miesiąc zajmował w roku, to jest od liczb *quinque, sex, septem, octo, novem* i *decem*¹⁰. Jednakże w literaturze można natknąć się na pogląd podający w wątpliwość kategoryczność powyższego przekazu. Alan E. Samuel wskazuje, że miesiące w roku Romulusowym składały się z różnej liczby dni, od mniej niż 20 do więcej niż 35¹¹. Wedle innej koncepcji kalendarz Romulusa w rzeczywistości składał się ze wspomnianych 304 dni podzielonych na dziesięć miesięcy, ale oprócz tego równolegle funkcjonował bliżej nieokreślony i nieujęty w kalendarzu okres zimy, mający trwać 50 lub 51 dni przy przyjęciu roku księżycowego¹². Wówczas rok liczyłby 354 lub 355 dni. Nie jest dokładnie rozstrzygnięte, jaki charakter miał ten kalendarz, to jest czy był on lunarny, czy solarny. Sama liczba dni (łącznie 354 lub 355, wliczając okres zimy) mogłaby wskazywać na to, że opierał się on na roku księżycowym. Podobne stanowisko przyjął też J.M. Turfa¹³. Sam Ovidius pisał, że rok w tym kalendarzu regulowany był cyklami księżyca¹⁴, co potwierdzał też Macrobius¹⁵. Z powyższą opinią nie zgodził się E. Greswell¹⁶, przyjmując, że Macrobius był w błędzie, ponieważ najstarszy rzymski kalendarz nie opierał się na fazach księżyca, ale na innych zjawiskach, badacz nie sprecyzował jednak, o jakie zjawiska mogło chodzić. Podjął się tego D. Wierzbicki¹⁷, pisząc, że kalendarz Romulusa, jeśli nie opierał się na cyklach księżyca, to uwzględniał inne zjawiska niebieskie, takie jak „wschód i zachód gwiazd”, albo po prostu ustalany był przy uwzględnieniu czynności, jakie na każdą porę roku lub miesiąc przypadały.

⁹ R. Turcan, *The Gods of Ancient Rome: Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Times*, New York 2001, s. 70.

¹⁰ Zob. także: O.E. Hartman, *op.cit.*, s. 3.

¹¹ A.E. Samuel, *Greek and Roman Chronology: Calendars and Years in Classical Antiquity*, München 1972, s. 168.

¹² R.A. Kaster, *Macrobius, Saturnalia*, vol. 1, Oxford 2011, s. 165.

¹³ J.M. Turfa, *op. cit.*, s. 173.

¹⁴ Ovid., *Fast.*, 3, 121: *Annus erat decimum cum luna repleverat orbem.*

¹⁵ Macrobius, *Saturnalia*, I, 15, 272.

¹⁶ E. Greswell, *Origines Kalendariae Italicæ: Nundinal Calendars of Ancient Italy, Nundinal Calendar of Romulus, Calendar of Numa Pompilius, Calendar of The decemvirs, Irregular Roman Calendar, and Julian Correction. Tables of the Roman Calendar, from U.C. 4 of Varro B.C. 750 to U.C. 1108 A.D. 355, Tom 1*, Oxford 1854, s. 64.

¹⁷ D. Wierzbicki, *O kalendarzu pod względem historycznym, astronomicznym i kościelnym*, „Szkoła. Tygodnik Pedagogiczny wydawany we Lwowie” 1877, 35/X, s. 340.

Tabela 1. Kalendarz Romulusa

Miesiąc	Liczba dni
Martius	31
Aprilis	30
Maius	31
Iunius	30
Quintilis	31
Sextilis	30
September	30
October	31
November	30
December	30
Rok	304 dni
Okres zimy	50/51 dni

Źródło: opracowanie własne.

Zmiany w zakresie rzymskiego kalendarza wprowadził następca Romulusa, król Numa Pompilius, około 713 r. p.n.e.¹⁸:

Leges Regiae 2, 18: Numa (anno Romuli) L dies addidit, ut in CCCLIII dies, quibus XII lunae cursus confici credidit, annus extenderetur; atque his L a se additis adiecit alios VI, retractos illis VI mensibus qui XXX habebant dies – factosque LVI dies in duos novos menses pari ratione diuisit: ac – priorem Ianuarium nuncupauit primumque anni esse uoluit – secundum dicauit Februo deo. – Paulo post Numa in honorem inparis numeri – unum adiecit diem, quem Ianuario dedit – Ianuarius igitur, Aprilis, Iunius, Sextilis, September, November, December, XXVIII censebantur diebus; – Martius uero, Maius, Quinctilis et October dies XXX singulos possidebant, Februarius XXVIII retinuit dies¹⁹.

¹⁸ O roku Numy Pompiliusa por. O.E. Hartman, *op. cit.*, s. 16–65.

¹⁹ Zob. także: Macrobius, *Saturnalia*: Sat. 1, 13, 1–7: *1 Sed secutus Numa, quantum sub caelo rudi et seculo adhuc inpolito solo ingenio magistro comprehendere potuit, vel quia Graecorum observatione forsan instructus est, quinquaginta dies addidit, ut in trecentos quinquaginta quattuor dies, quibus duodecim lunae cursus confici credidit, annus extenderetur. 2 Atque his quinquaginta a se additis adiecit alios sex retractos illis sex mensibus qui triginta habebant dies, id est de singulis singulos, factosque quinquaginta et sex dies in duos novos menses pari ratione diuisit: 3 ac de duobus priorem Ianuarium nuncupauit primumque anni esse uoluit, tamquam bicipitis dei mensem respicientem dicauit Februo deo, qui lustrationum potens creditur: lustrari autem eo mense civitatem necesse erat, quo statuit ut iusta dis Manibus solverentur. 4 Numae ordinationem finitimi mox secuti totidem diebus totidemque mensibus, ut Pompilio placuit, annum suum computare coeperunt: sed hoc solo discrepabant, quod menses undetricenum tricenumque numero alternauerunt. 5 Paulo post Numa in honorem inparis numeri, secretum hoc et ante Pythagoram parturiente natura, unum adiecit diem quem Ianuario dedit, ut tam in anno quam in mensibus singulis praeter unum Februarium inpar numerus seruetur. Nam quia duodecim menses, si singuli aut pari aut impari numero putarentur, consummationem parem facerent, unus pari numero institutus universam putationem inparem fecit. 6 Ianuarius igitur Aprilis Iunius Sextilis September November December undetricenis censebantur diebus et quintanas Nonas habebant, ac post*

Do kalendarza ustalonego przez Romulusa dodano 50 dni, aby uzyskać liczbę 354 odpowiadającą swojej długością dwunastu obiegom Księżyca wokół Ziemi. Numa Pompilius podzielił rok na dwanaście miesięcy, zgodnie z biegiem Księżyca, przy uwzględnieniu lat przestępnych²⁰. Kolejność do tych dodatkowych 50 dni król dodał jeszcze sześć, zabierając po jednym z sześciu miesięcy, które wcześniej liczyły po 30 dni. Następnie tak otrzymane 56 dni podzielił na dwa dodatkowe miesiące, to jest na *Ianuarium* i *Februarium*. W wyniku reformy miesiące: *Ianuarium*, *Aprilis*, *Iunius*, *Sextilis*, *September*, *November*, *December* liczyły sobie po 29 dni, *Martius*, *Maius*, *Quinctilis*, *October* po 30 dni, zaś *Februarius* otrzymał 28 dni. Do tak ustalonych miesięcy król dodał jeszcze cztery dni, rozdzielając po jednym do miesięcy, które liczyły po 30 dni. Wynikało to z tego, że Rzymianie byli przesądni i starali się unikać liczb parzystych²¹. Liczby nieparzyste były postrzegane jako szczęśliwe. W efekcie w kalendarzu Numy Pompiliusa siedem miesięcy (to jest styczeń, kwiecień, sierpień, wrzesień, listopad i grudzień) miało po 29 dni; cztery miesiące (to jest marzec, maj, lipiec i październik) po 31 dni, a luty – 28²². Rok Numy liczył sobie zatem 355 dni i dzielił się na dwanaście miesięcy. Kalendarz ustanowiony przez Numę nosił miano kalendarza królewskiego. Celem reformy było zlikwidowanie chaosu powstałego na skutek obowiązywania poprzedniego kalendarza, który wynikał z tego niesformalizowanego okresu zimy trwającej około 50 dni, która nie była ujęta w kalendarzu Romulusa²³. W literaturze przyjmuje się, że te dwa dodane miesiące, to jest *Februarius* oraz *Ianuarium*, występowały na końcu kalendarza. W tym miejscu wypada też zaznaczyć, że pomimo dość precyzyjnego brzmienia cytowanego fragmentu ustaw królewskich, sami autorzy starożytni, a przez to i współcześni badacze, zastanawiali się nad tym, czy pisana tam reforma w rzeczywistości została przeprowadzona przez Numę. Pojawiają się bowiem wątpliwości,

---

Idus in omnibus a. d. septimum decimum Kalendas computabatur. 7 Martius vero Maius Quintilis et October dies tricenos singulos possidebant. Nonae in his septimanae erant: similiterque post Idus decem et septem dies in singulis usque ad sequentes Kalendas putabantur: sed solus Februarius viginti et octo retinuit dies, quasi inferis et deminutio et par numerus conveniret; Censorinus, op. cit., 20,4; Postea sive a Numa, ut ait Fulvius, sive, ut Junius, a Tarquinio XII facti sunt menses et dies CCCLV, quamvis luna XII suis mensibus CCCLIII dies videbatur exple; Ovidius, Fasti, 1, 43; at Numa nec Ianum nec avitas praeterit umbras, mensibus antiquis praeposuitque duos.

²⁰ Livius, 1 19. 6: *atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim menses describit annum; quem, quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus interponendis ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium annorum spatiis dies congruerent.*

²¹ Rzymianie liczby parzyste postrzegali jako pechowe. Wierzyli, że bogowie milują się w liczbach nieparzystych, por. Vergilius, *Eclogues*, 8, 75; *numero deus impari gaudet.*

²² W miesiącu tym odbywała się uroczystość o nazwie *Februalia*, związana z symbolicznym oczyszczeniem i obmyciem. Później ten obrządek był kontynuowany w trakcie *Luperkaliów*.

²³ B. Perrin, *Plutarch. The Life of Numa. The Parallel Lives*, vol. 1, New Haven 1914, s. 368 i n.

czy kalendarz ten nie został wprowadzony przez króla Tarkwiniusza Starszego lub nawet w okresie republikańskim²⁴. Nie wchodząc w te dyskusje, przyjmijmy, że opisana reforma została przeprowadzona przez króla Numę, królewski kalendarz prezentował się zaś następująco:

Tabela 2. Kalendarz Numy Pompiliusa

Miesiąc	Liczba dni
Martius	31
Aprilis	29
Maius	31
Iunius	29
Quintilis	31
Sextilis	29
September	29
October	31
November	29
December	29
Ianuarius	29
Februarius	28
Rok	355 dni

Źródło: opracowanie własne.

Pomimo tego, że z analizy przytoczonego wyżej fragmentu (*Leges Regiae*, 2, 18) wydawać by się mogło, że już za panowania króla Numy Pompiliusa miesiące *Ianuarius* i *Februarius* rozpoczynały rok kalendarzowy, to jednak w literaturze przyjmuje się, że modyfikacja związana z kolejnością występowania miesięcy w roku była zasługą reformy przeprowadzonej przez komisję decemwirów w 452 r. p.n.e. Wówczas rok rozpoczynał miesiąc *Februarius*, zaś po nim następował *Ianuarius*. Styczeń stał się pierwszym miesiącem roku, zastępując marzec dopiero wskutek modyfikacji ze 153 r. p.n.e.²⁵

Kalendarz republikański

Kolejna reforma rzymskiego kalendarza została przeprowadzona około 304 r. p.n.e. przez Gnejusza Flawiusza i miała na celu dostosowanie roku księżycowego do roku słonecznego (liczącego 365 dni). Modyfikacja ta została podjęta pod wpływem kalendarza greckiego, który po wiekach stosowania kalendarza lunarne zaczął korzystać z rozwiązań znanych w starożytnym Egipcie²⁶. Reforma polegała na wprowadzeniu w cyklach czteroletnich

²⁴ S. Stern, *Calendars in Antiquity: Empires, States, and Societies*, Oxford 2012, s. 208 (przypis 136).

²⁵ B. Richmond, *Time Measurement and Calendar Construction*, Leiden 1956, s. 113.

²⁶ *Ibidem*, s. 113.

dotaddkowego, trzynastego miesi3c3a, określ3anego mianem *Mercedinusa*²⁷, znanego r3ównieŹ jako *mensis intercalaris*²⁸. Jak wynika z przekazu Plutarcha, reforma ta miała zostać przeprowadzona jeszcze przez kr33la Numę. Z uwagi na słabe podstawy Źródłowe²⁹ trudno jest jednak definitywnie wskazać, kiedy ta reforma została przeprowadzona i w jaki dokładnie sposób ten dodatkowy miesi3c był wprowadzany³⁰. Przyjmuje się jednak, Źe najczęściej polegało to na dodaniu, co dwa lata w cyklach czteroletnich, 22 lub 23 dni po lutym. Tym sposobem uzyskiwano rok przestępny. Po wprowadzeniu reformy następujące po sobie lata w tym cyklu czteroletnim liczyły odpowiednio 355, 378, 355 oraz 377 dni³¹.

Tabela 3. Kalendarz republikański

Miesi3c	Liczba dni
Februarius	28
Mercedonius / Intercalaris	22/23
Ianuaris	29
Martius	31
Aprilis	29
Maius	31
Iunius	29
Quintilis	31
Sextilis	29
September	29
October	31
November	29
December	29
Rok	355/377/378

Źródło: opracowanie własne.

Dalsze zmiany przyniosła *lex Acilia de intercalando*³² z 191 r. p.n.e., wprowadzona przez konsula Maniusa Aciliusa Glabrio. Na jej podstawie

²⁷ Plutarch, Numa Pompilius 18, 2: *Νομᾶς δὲ τὸ παράλλαγμα τῆς ἀνομαλίας ἡμερῶν ἔνδεκα γίνεσθαι λογίζομενος, ὡς τοῦ μὲν σεληνιακοῦ τριακοσίας πενήκοντα τέσσαρας ἔχοντος ἡμέρας, τοῦ δὲ ἡλιακοῦ τριακοσίας ἐξήκοντα πέντε, τὰς ἔνδεκα ταύτας ἡμέρας διπλασιάζων ἐπήγαγε παρ' ἐνιαυτῶν ἐπὶ τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ τὸν ἐμβόλιμον, ὑπὸ Ῥωμαίων Μερκεθιδίων καλούμενον, εἴκοσι καὶ δύοῖν ἡμερῶν ὄντα.*

²⁸ Macrobius, *Saturnalia: Sat.* 1, 13, 21; *Tuditanus refert libro tertio Magistratum Decemvirosum, qui decem tabulis duas addiderunt, de intercalando populum rogasse: Cassius easdem scribit auctores: Fulvius autem id egisse M. Acilium consulem dicit ab urbe condita anno quingentesimo sexagesimo secundo, inito mox bello Aetolico. Sed hoc arguit Varro scribendo antiquissimam legem fuisse incisam in columna aerea a L. Pinario et Furio consulibus, cui mentio intercalaris ascribitur. Haec de intercalandi principio satis relata sunt.*

²⁹ Por. L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytniej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983, s. 183.

³⁰ O poglądach na temat sposobu liczenia i dodawania Mercedoniusa, por. A.K. Michels, *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton, 1967, s. 145–172. Zob. także: O.E. Hartman, *op. cit.*, s. 83–100.

³¹ B. Richmond, *op. cit.*, s. 114.

³² Por. L. Franchini, *Osservazioni in merito alla lex Acilia de intercalando*, „Annali Lumsa” 2002, s. 323–340.

pontifices otrzymali uprawnienie do wprowadzania miesięcy przestępnych wedle własnego uznania przy jednoczesnej swobodzie ustalania ich długości³³. W konsekwencji okazało się, że kolegium pontyfików wykorzystało swoje uprawnienie do celów politycznych³⁴, przez co przykładowo w roku 51 p.n.e. nie wprowadzono w ogóle miesiąca przestępnego, a w roku 50 p.n.e. wprowadzono dwa takie miesiące³⁵. Zaś w okresie między 59 a 46 rokiem p.n.e. w ogóle nie wprowadzono miesięcy przestępnych, co doprowadziło do tego, że pomiędzy danymi wydarzeniami a ich datami pojawiło się od trzech³⁶ do czterech³⁷ miesięcy różnicy. Przykładowo, kalendarzowy gruzdzień wypadł pod koniec lata.

Kalendarz Juliusza Cezara

Zamieszanie, jakie wprowadziła *lex Acilia de intercalando*, skłoniło w 46 r. p.n.e. Juliusza Cezara do reformy kalendarza. Jak podaje Pliniusz Starszy, dyktator przeprowadzenie reformy zlecił egipskiemu matematykowi i astronomowi Sozygenesowi³⁸. Założeniem tej reformy było dostosowanie kalendarza do cyklu słonecznego. O reformie Cezara pisał Swetoniusz.

Suetonius, *Divus Iulius* 40: *Conversus hinc ad ordinandum rei publicae statum fastos correxit iam pridem vitio pontificum per intercalandi licentiam adeo turbatos, ut neque messium feriae aestate neque vindemiarum autumno competerent; annumque ad cursum solis accommodavit, ut trecentorum sexaginta quinque dierum esset et intercalario mense sublato unus dies quarto quoque anno intercalaretur. Quo autem magis in posterum ex Kalendis Ianuariis novis temporum ratio congrueret, inter Novembrem ac Decembrem mensem interiecit duos alios; fuitque is annus, quo haec constituebantur, quindecim mensium cum intercalario, qui ex consuetudine in eum annum inciderat.*

Zgodnie z powyższym przekazem Cezar w ramach porządkowania spraw państwowych zreformował kalendarz³⁹, który z powodu działań pontyfików powodował zamęt. Samowolne decyzje kapłanów doprowadziły bowiem do

³³ G.W. Botsford, *The Roman Assemblies: From Their Origin to the End of the Republic*, New Jersey 2001, s. 358.

³⁴ A. Kirsopp Michels, *Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967, s. 103.

³⁵ D.R. Shackleton Bailey, *Cicero. Epistulae ad Familiares*, vol. 1, Cambridge 1977, s. 416.

³⁶ L. Winniczuk, *op. cit.*, s. 184.

³⁷ S. Hornblower, A. Spawforth, E. Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 2012, s. 8 (s.v. *Acilius Glabrio Manius*).

³⁸ Plin. Nat. 18, 82: *caesar dictator annos ad solis cursum redigens singulos sosigene perito scientiae eius adhibito.*

³⁹ O reformie Cezara por. A. Philip, *op. cit.*, s. 11–16.

tęgo, że dożynki⁴⁰ nie wypadły w okresie letnim, a winobranie⁴¹ nie przypadało na okres jesienny. Cezar dostosował rok do obiegu słońca, dzieląc go na trzysta sześćdziesiąt pięć dni. Miesiąc przestępny (*mensis intercalaris*) został zniesiony, a w zamian za to co cztery lata dodawano jeden dzień do roku. Chcąc na przyszłość od najbliższego pierwszego stycznia uzyskać zgodność rachuby czasu z porami roku, między miesiąc *November* i *December* dodał dwa inne. Zatem rok reformy – 46 p.n.e. – liczył sobie piętnaście miesięcy wraz z miesiącem przestępnym, który przypadał właśnie na ten rok. Rok ten liczył 445 dni, wynikało to z tego, że do roku liczącego 355 dni dodano miesiąc przestępny liczący 23 dni, dołączono te dwa wspomniane dodatkowe miesiące (łącznie 67 dni). Rok 46 p.n.e. Macrobius określił mianem dziwnego roku – *annus confusionis*, dalej pisząc, że cała reforma wynikała z tego, że Juliusz Cezar zdecydował się na dostosowanie kalendarza do rozwiązań egipskich opartych na cyklu słonecznym liczącym 365 i ćwierć dnia⁴². Ten ułamek dnia miał wyrównywać miesiąc przestępny raz na cztery lata, którym został ustalony *Februarius*. Nie dodawano – jak obecnie – dnia oznaczonego jako 29 lutego, lecz powtarzano 24 lutego. Według rachuby Rzymian 24 lutego był dniem szóstym przed 1 marca, dlatego też ten powtarzany dzień nosił miano *bissextilis*⁴³.

Zreformowany kalendarz, obecnie nazwany na cześć Cezara juliańskim, zaczął obowiązywać od 1 stycznia 45 r. p.n.e. Jednocześnie z tym dniem ujednolicono urzędowy początek roku i kalendarzowy początek roku (1 marca), który, począwszy od reformy, zaczął przypadać właśnie na 1 stycznia.

Tabela 4. Kalendarz Juliusza Cezara

Miesiąc	Liczba dni
Ianuarus	31
Februarius	28/29
Martius	31
Aprilis	30
Maius	31
Iunius	30

⁴⁰ *Messis, is* – ‘żniwa, żniwo, zbiór, plon’ [w:] J. Korpanty, *Mały słownik łacińsko-polski*, Warszawa 2004, s. 402 (s.v. *messis, is*); ‘czas żniw, żniwo, zbiory, plon’ [w:] J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009, s. 621 (s.v. *messis, is*); M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, tom 3. I–O, Warszawa 1998, s. 341 (s.v. *messis, is*).

⁴¹ *Vindemialis, is*– ‘święto winobrania’ [w:] J. Sondel, *op. cit.*, s. 994, (s.v. *vindemialis, is*); M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, tom 5. S–Z, Warszawa 1998, s. 276 (s.v. *vindemialis, is*).

⁴² Macrobius, *Saturnalia*: Sat. 1, 14, 3: *Ergo C. Caesar exordium novae ordinationis initurus dies omnes qui adhuc confusionem poterant facere consumpsit: eaque re factum est ut annus confusionis ultimus in quadringentos quadraginta tres dies protenderetur. Post hoc imitatus Aegyptios solos divinarum rerum omnium conscios ad numerum solis, qui diebus tricenis sexaginta quinque et quadrante cursum conficit, annum dirigere contendit.*

⁴³ L. Winniczuk, *op. cit.*, s. 184–185.

Tabela 4. cd.

Miesiąc	Liczba dni
Quintilis	31
Sextilis	31
September	30
October	31
November	30
December	31
Rok	365/366

Źródło: opracowanie własne.

Kalendarz cesarski

W kolejnych latach kalendarz w zakresie sposobu liczenia dni i długości roku nie ulegał już dalszym przekształceniom. Zmiany dotyczyły jedynie nazw miesięcy. W 44 r. p.n.e., po śmierci Juliusza Cezara, Marek Antoniusz – pełniący obowiązki konsula – zmienił nazwę miesiąca z *Quintilis* na *Iulius*, w tym bowiem miesiącu przypadały urodziny Cezara. W 8 roku p.n.e. miesiąc *Sextilis* przemianowany został na *Augustus* na cześć Oktawiana Augusta dla upamiętnienia jego osiągnięć, których rocznica przypadała na ten miesiąc. To właśnie w sierpniu Oktawian został po raz pierwszy obrany konsulem, trzykrotnie triumfował w Rzymie, w tym też miesiącu przejął dowodzenie nad legionami, a Egipt znalazł się pod rzymskim panowaniem i zakończono wojnę domową. Jak wynika z uzasadnienia uchwały senatu zmieniającej nazwę miesiąca, z tych powodów sierpień postrzegany był jako najszczęśliwszy (*felicissimus*)⁴⁴. Za czasów panowania Tyberiusza pojawiła się propozycja, aby wrzesień nazwać jego imieniem, październik zaś imieniem matki Tyberiusza, Liwii⁴⁵, ale cesarz nie zgodził się⁴⁶. Z tego przywileju nie zrezygnował zaś cesarz Kaligula, który wrze-

⁴⁴ Macrobius, *Saturnalia*: Sat. 1, 12, 34: [...] *sed postea in honorem Iulii Caesaris Dictatoris legem ferente M. Antonio M. filio consule Iulius appellatus est, quod hoc mense a.d. quartum Idus Quintiles Iulius procreatus sit. 35 Augustus deinde est qui Sextilis antea vocabatur, donec honori Augusti daretur ex senatusconsulto cuius verba subieci: CUM IMPERATOR CAESAR AUGUSTUS MENSE SEXTILI ET PRIMUM CONSULATUM INIERIT. ET TRIUMPHOS TRES IN URBEM INTULERIT. ET EX IANICULO LEGIONES DEDUCTAE SECUTAEQUE SINT EIUS AUSPICIA AC FIDEM. SED ET AEGYPTUS HOC MENSE IN POTESTATEM POPULI ROMANI REDACTA SIT. FINISQUE HOC MENSE BELLIS CIVILIBUS INPOSITUS SIT. ATQUE OB HAS CAUSAS HIC MENSIS HUIC IMPERIO FELICISSIMUS SIT AC FUERIT. PLACE-RE SENATUI UT HIC MENSIS AUGUSTUS APPELLETUR.*

⁴⁵ J. Rüpke, *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, Malden 2011, s. 133.

⁴⁶ Suetonius, *Tiberius*, 26: *Intercessit et quo minus in acta sua iuraretur, et ne mensis September Tiberius, October Livius vocarentur.*

sień przemianował na *Germanicus* na cześć swojego ojca⁴⁷. Za panowania Nerona senat przemienił kwiecień na *Neronius*⁴⁸. Kolejne zmiany wprowadził cesarz Domicjan, który po przyjęciu przydomka Germanik, zmienił wrzesień na *Germanicus*, a październik na *Domitianus*⁴⁹. Całkowitą zmianę nazewnictwa przyniosło panowanie cesarza Kommodusa, kiedy to na wniosek jego pochlebców wszystkie miesiące zostały przemianowane z użyciem przydomków cesarza. I tak rok wówczas składał się z następujących miesięcy: *Amazonius*, *Invictus*, *Felix*, *Pius*, *Lucius*, *Aelius*, *Aurelius*, *Commodus*, *Augustus*, *Herculeus*, *Romanus*, *Exsuperatorius*⁵⁰. Wszystkie te modyfikacje, z wyjątkiem tych wprowadzonych ku czci Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta, nie przetrwały dłużej niż okres panowania danego cesarza inicjującego zmiany.

Ostatnie modyfikacje rzymskiego kalendarza związane były z indykcjami, co jednak nie miało wpływu na liczbę dni czy długość samego roku. Za panowania cesarza Dioklecjana w 297 roku, wskutek przeprowadzonej reformy systemu podatkowego⁵¹, dla ujednoczenia kasy państwowej wprowadzono okres piętnastoletniego szacowania podatkowego określanego mianem indykcji fiskalnych (*indictio fiscalis*). To rozwiązanie, z założenia mające mieć zastosowanie jedynie w sprawach finansowych, przełożono na kalendarz i odtąd piętnastoletnie⁵² indykcje stały się jednostką miary czasu. Każda indykcja zaczynała się 23 września dla uczczenia dnia urodzin Oktawiana Augusta i trwała piętnaście lat. Odtąd, podając kon-

⁴⁷ Suetonius, *Gaius*, 15: *At in memoriam patris Septembrem mensem Germanicum appellavit.*

⁴⁸ Tacitus, *Annales*, 15, 74: *Tum [decreta] dona et grates deis decernuntur, propriusque honos Soli, cum est vetus aedes apud circum, in quo facinus parabatur, qui occulta coniurationis [suo] numine retexisset; utque circensium Cerialium ludicrum pluribus equorum cursibus celebraretur mensisque Aprilis Neronis cognomentum acciperet* oraz 16, 12: *Publius Gallus eques Romanus, quod Faenio Rufo intimus et Veteri non alienus fuerat, aqua atque igni prohibitus est. liberto et accusatori praemium operae locus in theatro inter viatores tribunicios datur. et menses, qui Aprilis eundemque Neroneum sequebantur, Maius Claudii, Iunius Germanici vocabulis mutantur, testificante Cornelio Orfito, qui id censuerat, ideo Iunium mensem transmissum, quia duo iam Torquati ob scelera interfecti infaustum nomen Iunium fecissent.*

⁴⁹ Suetonius, *Domitianus*, 13: *Post autem duos triumphos Germanici cognomine assumpto Septembrem mensem et Octobrem ex appellationibus suis Germanico Domitianumque transnominavit, quod altero suscepisset imperium, altero natus esset.*

⁵⁰ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 73, 15, 3: *καὶ ἀνδριάς τε αὐτῶ χροσοῦς χιλίων λιτρῶν μετὰ τε ταύρου καὶ βοῦς θηλείας ἐγένετο, καὶ τέλος καὶ οἱ μῆνες ἀπ' αὐτοῦ πάντες ἐπεκλήθησαν, ὥστε καταριθμῆσθαι αὐτοὺς οὕτως, Ἀμαζόνιος Ἀνίκητος Εὐτυχῆς Εὐσεβῆς, Λούκιος Αἴλιος Ἀνρήλιος Κόμμοδος Αὐγουστός Ἡράκλειος Ῥωμαῖος* oraz *Historiae Augustae* 11, 8: *Menses quoque in honorem eius pro Augusto Commodum, pro Septembri Herculem, pro Octobri Invictum, pro Novembri Exsuperatorium, pro Decembri Amazonium ex signo ipsius adultores vocabant.*

⁵¹ O reformie podatków dokonanej przez Dioklecjana, por. J. Zablocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011, s. 186; J. Harries, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire*, Edinburgh 2012, s. 59 i n.

⁵² A. Cameron błędnie podaje, że indykcja obejmowała cykl pięciu lat, por. A. Cameron, *The Later Roman Empire, AD 284–430*, Cambridge, MA, s. 37.

kretną datę, należało wskazać rok w indykcji, przykładowo „czwarty rok indykcji”⁵³. W 312 r. cesarz Konstantyn postanowił, że na oficjalnych dokumentach urzędowych należało wskazywać rok indykcji, przyjął również, że dany cykl zaczynał się 1 września i kończył 31 sierpnia⁵⁴. Stosowanie indykcji przyjęło się zwłaszcza we wschodniej części cesarstwa, gdzie przetrwało przez kolejne wieki. Indykcjami posługiwał się też cesarz Justynian, który dla ich ujednoczenia wydał Nowelę w 537 r.:

Nov. Iust. 47, 1: *Si qua vero apud Orientis habitatores aut alios homines observatio custodiatur in civitatum temporibus, neque huic invidemus: sed praescribatur quidem imperium, sequatur vero, sicuti dictum est, consul et indictio atque mensis et dies, secundum quam geruntur et scribuntur quae aguntur, et tunc inferatur etiam civitatis omnibus modis annus. Nos enim auferimus quidem priorum nihil, imperiali vero additamento causam augemus. Et incohetur mox auctore deo a procedente prima indictione, ita quodammodo eis scribentibus: “Imperii Iustiniani sacratissimi Augusti et imperatoris anno undecimo et post consulatum Flavii Belisarii viri clarissimi anno secundo, toto kalendas.” Sicque in omnibus nominentur imperii anni et nostri, in quantum eos deus elongaverit, et de cetero imperatorum. Palam namque est quia nunc quidem annum undecimum nostri scribunt imperii, incohante vero Aprile mense et prima die, in qua nos deus Romanorum superposuit rebus, duodecimum annum scribent, et ita de cetero, donec nostrum deus imperium extenderit: ut nobis etiam haec causa super leges et harum celebrationem continue maneat immortalis, dum memoria imperii omnibus simul interfuerit causis atque temporibus.*

Powyższą konstytucją cesarz ujednoczył sposób, w jaki należało podawać daty na urzędowych dokumentach. Mianowicie należało zawsze wskazywać indykcję oraz liczbę lat, jakie upłynęły od początku panowania Justyniana (od 527 r.) i liczbę lat liczonych po objęciu konsulatu przez Flawiusa Belisariusza (od 535 r.). W cytowanej noweli wskazano, że 537 rok, czyli rok wydania tejże konstytucji, był jedenastym rokiem panowania Justyniana, liczonym od 1 kwietnia, bowiem tego dnia przypada rocznica przejęcia przez cesarza władzy. Wyjaśniono też, że kolejnego 1 kwietnia rozpocznie się dwunasty rok cesarskiego panowania. W przypadku indykcji początkowym dniem cyklu był 1 września⁵⁵. Dla ważności każdego doku-

⁵³ R.W. Mathisen, *People, Personal Expression, and Social Relations in Late Antiquity*, vol. 2, Ann Arbor 2003, s. 14; H.F. Clinton, *Fasti Romani: The Civil and Literary Chronology of Rome and Constantinople, from the Death of Augustus to the Death of Justin II*, Oxford 1850, s. 210.

⁵⁴ A.A. Mosshammer, *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*, Oxford 2008, s. 21 i n.; P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, Seuil 1974, s. 548.

⁵⁵ H.F. Clinton, *op. cit.*, s. 810.

mentu urzędowego należało podać datę w tak ustalonym formacie. Za przykład mogła posłużyć sama nowela, na końcu której wskazano datę w następujący sposób:

Nov. Iust. 47: [...] *Dat. pridie kal Septemb. CP. imp. Iustiniani pp. Aug. anno XI. p. c. Belisarii v. c. anno secundo indictione I.*

Przywołano w niej jedenasty rok panowania cesarza Justyniana i zaznaczono pierwszą indykcję. Obok tego znalazła się wzmianka o drugim roku urzędowania Belisariusza.

Zakończenie

Rzymski kalendarz, począwszy od swojego powstania, był poddawany licznym modyfikacjom. Najstarszy jego wariant był dostosowany do roku księżycowego i związany z typowo rolniczą gospodarką wczesnorzymską. Ten pierwszy kalendarz podzielony był na dziesięć miesięcy i obejmował rok liczący 304 dni, poza nim pozostawał bliżej nieokreślony okres zimy trwający około 50 dni. Efekty takiego kalendarza możemy zauważyć nawet współcześnie w nazewnictwie miesięcy, na przykład w językach: angielskim, niemieckim czy francuskim. Przyjęte jeszcze przez Romulusa określenia: *Septem-ber* (pol. wrzesień, niem. *September*, ang. *September*, fr. *Septembre*), *Octo-ber* (pol. październik, niem. *Oktober*, ang. *October*, fr. *Octobre*), *Novem-ber* (pol. listopad, niem. *November*, ang. *November*, fr. *Novembre*) i *Decem-ber* (pol. grudzień, niem. *Dezember*, ang. *December*, fr. *Décembre*) związane są z rzymskimi liczbami siedem, osiem, dziewięć i dziesięć, a przecież określają w kolejności dziewiąty, dziesiąty, jedenasty i dwunasty miesiąc. Ten najwcześniejszy kalendarz rzutuje też na interpretację tekstów prawa rzymskiego. Mianowicie w źródłach *Leges Regiae* 2, 10⁵⁶ oraz Vat. fr. 321⁵⁷ wskazano, że najdłuższy okres żałoby po śmierci dziecka mógł wynosić 10 miesięcy, co należy tłumaczyć jako rok

⁵⁶ *Leges Regiae* 2, 10: (Numa) *officium lugendi secundum aetates et tempora constituit, ut puerum trimo minorem ne quis lugeat, maiorem ne plures menses, quam annos uixerit, usque ad decem: nec quemquam cuiusuis aetatis ultra; sed longissimi luctus tempus esse decem mensium. Per quod spatium uxoribus quoque defunctorum a secundis nuptiis abstinendum est; et si qua prius nupserit, bouem fetam immolare debebat ex illius lege* (Plut., Numa, 12, 3; Cf. F. Vat., 321).

⁵⁷ Vat. fr. 321: „Parentem”, inquit. *Hic omnes parentes accipe utriusque sexus, nam lugendi eos mulieribus moris est. Quamquam Papinianus libro II quaestionum etiam a liberis virilis sexus lugendos esse dicit, quod nescio ubi legerit. Sed quatenus extendatur parentum appellatio, non est definitum apud quemquam; itaque erunt lugendi etiam ex feminino sexu parentes. Liberos similiter accipere debemus et nepotes et deinceps ulteriores exemplo parentium. Lugendi autem sunt parentes anno, liberi maiores X annorum aequae anno. Quem annum decem mensuum esse Pomponius ait; nec leve argumentum est annum X mensuum esse, cum minores liberi tot mensibus elugentur, quot annorum decesserint usque ad trimatum; minor trimo non lugetur, sed sublugetur; minor anniculo neque lugetur neque sublugetur.*

czasu wedle kalendarza Romulusa. Innymi słowy, najdłuższa żałoba mogła trwać rok, a nie dziesięć miesięcy w naszym współczesnym rozumieniu⁵⁸.

Kolejne reformy zmierzały do dostosowania rzymskiego kalendarza do roku zwrotnikowego, czyli słonecznego, który odpowiadał porom roku. Udało się to dopiero Juliuszowi Cezarowi, który, sprawując dyktaturę, w roku 46 p.n.e. zdecydował się ujednoczyć sprawy związane z liczeniem roku. Odtąd rok liczył 365 dni. Przyjęcie kalendarza słonecznego przełożyło się w sposób oczywisty na interpretację tekstów jurydycznych, co dobitnie wynika z opinii Paulusa, wyrażonej w D. 50, 16, 134, gdzie jurysta wprost wskazał, że przez „jeden rok” należy rozumieć okres 365 dni⁵⁹.

Bibliografia

- Blackburn B., Holford-Strevens L., *The Oxford Companion to the Year: An Exploration of Calendar Customs and Time Reckoning*, Oxford 1999.
- Bonfante G., Bonfante L., *The Etruscan Language: An Introduction*, Manchester 2003.
- Botsford G.W., *The Roman Assemblies: From Their Origin to the End of the Republic*, New Jersey 2001.
- Cameron A., *The Later Roman Empire, AD 284–430*, Cambridge (Massachusetts) 1993.
- Clinton H.F., *Fasti Romani: The Civil and Literary Chronology of Rome and Constantinople, from the Death of Augustus to the Death of Justin II*, Oxford 1850.
- Franchini L., *Osservazioni in merito alla lex Acilia de intercalando*, „Annali Lumsa” 2002.
- Glare P.G.W., *Oxford Latin Dictionary (2nd edn)*, Oxford 2012.
- Greswell E., *Origines Kalendariae Italicae: Nundinal Calendars of Ancient Italy, Nundinal Calendar of Romulus, Calendar of Numa Pompilius, Calendar of The decemvirs, Irregular Roman Calendar, and Julian Correction. Tables of the Roman Calendar, from U.C. 4 of Varro B.C. 750 to U.C. 1108 A.D. 355*, Tom 1, Oxford 1854.
- Hales W., *A New Analysis of Chronology and Geography, History and Prophecy*, London 1830.
- Harries J., *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire*, Edinburgh 2012.
- Hartman O.E., *Der Römische Kalender. Aus dem Nachlasse des Verfasser*, Leipzig 1882.
- Heurgon J., *Życie codzienne Etrusków*, Warszawa 1966.
- Hornblower S., Spawforth A., Eidinow E., *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 2012.
- Johnson Van L., *The Prehistoric Roman Calendar*, „The American Journal of Philology” 1963, 84.1.
- Kaster R.A., *Macrobius, Saturnalia*, vol. 1, Oxford 2011.
- Kirsopp Michels A., *Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967.
- Korpanty J., *Mały słownik łacińsko-polski*, Warszawa 2004.
- Kosior W.J., *Age Categories in Roman Law. A Year in Ancient Rome and its Importance for Determining People's Age*, „Iura and Legal Systems” 2017, vol. 4.
- Kosior W.J., *Kategorie i granice wieku oraz ich znaczenie w prawie rzymskim*, Warszawa 2018 (niepubl. praca doktorska).

⁵⁸ Por. P. Niczyporuk, *Żałoba i powtarzane małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 55–57.

⁵⁹ D. 50, 16, 134, *Paulus libro secundo ad legem Iuliam et Papiam*; „Anniculus” non statim ut natus est, sed trecentesimo sexagesimo quinto die dicitur, incipiente plane, non exacto die, quia annum civiliter non ad momenta temporum, sed ad dies numeramus.

- Mathisen R.W., *People, Personal Expression, and Social Relations in Late Antiquity*, vol. 2, Ann Arbor 2003.
- Michels A.K., *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967.
- Mosshammer A.A., *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*, Oxford 2008.
- Nemirovskij A.I., *Ètruski: ot mifa istorii*, Moskva 1983.
- Niczyporuk P., *Żałoba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002.
- Pallottino M., *Testimonia Linguae Etruscae*, [w:] *'La Nuova Italia' Editrice*, Firenze 1954.
- Perrin B., *Plutarch. The Life of Numa. The Parallel Lives*, vol. 1, New Haven 1914.
- Petit P., *Histoire générale de l'Empire romain*, Seuil 1974.
- Philip A., *The Calendar; Its History, Structure and Improvement*, Cambridge 1921.
- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, tom 1–5, Warszawa 1998.
- Richmond B., *Time Measurement and Calendar Construction*, Leiden 1956.
- Rüpke J., *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, Malden 2011.
- Samuel A.E., *Greek and Roman Chronology: Calendars and Years in Classical Antiquity*, München 1972.
- Shackleton Bailey D.R., *Cicero. Epistulae ad Familiares, Vol. 1*, Cambridge 1977.
- Smith W., *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York 1878.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009.
- Stern S., *Calendars in Antiquity: Empires, States, and Societies*, Oxford 2012.
- Turcan R., *The Gods of Ancient Rome: Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Times*, New York 2001.
- Turfá J.M., *Divining the Etruscan World: The Brontoscopic Calendar and Religious Practice*, Cambridge 2012.
- Turfá J.M., *The Etruscan Brontoscopic Calendar and Modern Archaeological Discoveries*, „Etruscan Studies Journal of the Etruscan Foundation” 2007/10/13.
- Wierzbicki D., *O kalendarzu pod względem historycznym, astronomicznym i kościelnym*, „Szkoła. Tygodnik pedagogiczny wydawany we Lwowie” 1877/35/X.
- Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011.

REFORMS OF THE ROMAN CALENDAR – REMARKS
ON STUDIES OF ROMAN LAW

Abstract: This article discusses the problem of reforms that affected the Roman calendar from its formal establishment up to the time of its formation to what we now know. The need to analyze that matter arose on the occasion of studies on the importance of age in Roman law and precise determination whether 1 year always meant 365 days.

Keywords: ROMAN LAW, CALENDAR, YEAR